

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 12.10.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 13.06.2025
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2025

Atıf / Citation

Bostan, C. B. (2025). Eski Uygurca Hukuk Belgelerinde Budizm'i Yansıtan Bazı Unsurlar Üzerine. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 9. Cilt, 1. Sayı, 149-168.

ESKİ UYGURCA HUKUK BELGELERİNDE BUDİZM'İ YANSITAN BAZI UNSURLAR ÜZERİNE

On Some Elements Reflecting Buddhism in Old Uyghur Law Documents

CELALETTİN BULUT BOSTAN¹

Öz

Türklerin Budizm'le temasının en yoğun olduğu dönem şüphesiz Eski Uygurca dönemidir. Bu dönemde Budizm'i kabul eden Uygurlar, dinin ilkelerini öğrenmek ve uygulamaya almak için çeşitli çeviri faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu durumdan ötürü Eski Uygurcadaki Budist dinî terminolojinin, unsurların Budist kanona ait eserler içinde yoğun olarak bulunduğu görülmektedir. Budizm'e dair unsurlar, Budist kanon haricinde Uygurların din dışı eserlerinden biri olan hukuk belgelerinde de görülmektedir. Ele aldığımız bu çalışmada Eski Uygurca hukuk belgelerinde Budizm'i yansıtan unsurlar tespit edilerek bu unsurların Budizm'deki karşılığının, konumunun ne olduğu üzerinde durulmuştur. Bu hedef doğrultusunda Eski Uygurca hukuk belgelerinde Budizm'e dair şu unsurlar tespit edilmiştir: EUyg. *abita* ~ *amita* = Skr. *amitābha*; EUyg. *açari* = Skr. *ācārya*; EUyg. *bakçan* = Skr. *bhaktacchinnaka*; EUyg. *burhan*, *buda* = Skr. *buddha*; EUyg. *burhan uluşı* = Skr. *buddhakṣetra*; EUyg. *bursoŋ* = Skr. *saṃgha* ~ *saṅgha*; EUyg. *edgü kılınç*, *buyan* = Skr. *punya*; EUyg. *darm(a)* = Skr. *dharmā*; EUyg. *m(a)haraç* = Skr. *mahārāja*; EUyg. *tört maharaç teŋriler* = Skr. *caturmahārāja*; EUyg. *mantal* = Skr. *maṇḍala*; EUyg. *sadu* = Skr. *sādhu*; EUyg. *saŋik* = Skr. *sāṅghika*; EUyg. *seŋrem* = Skr. *viḥāra*; EUyg. *şazın* = Skr. *śāsana*; EUyg. *v(i)rh(a)r* = Skr. *viḥāra*; EUyg. *toyın* = Skr. *bhikṣu*; EUyg. *patir* = Skr. *pātra*. Din dışı ve telif eser özelliği gösteren hukuk belgelerinde Budist unsurların, terminolojinin görülmesinin nedenleri şu şekilde sıralanabilir: 1. Uygurların Budizm'i kabul etmesi sonucu çeşitli dillerle özellikle de Sanskritçeyle olan ilişkisi; 2. Budist kültürün Uygur yerleşik hayatına, kültürüne bıraktığı göz ardı edilmeyecek etki; 3. Hukuk belgelerinin oluşturulduğu dönemde Uygurların Budizm'e tabi olma ihtimali.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Budizm, Buddha, Eski Uygurca Hukuk Belgeleri.

¹ Doktora Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.

El-mek: cbulutbostan@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5798-6726>

Abstract

The period of Old Uyghur is undoubtedly the era when the Turks had the most intensive contact with Buddhism. During this time, the Uyghurs, who adopted Buddhism, engaged in various translation activities to learn and implement the principles of the religion. Consequently, Buddhist religious terminology and elements are found extensively in works belonging to the Buddhist canon in Old Uyghur. Apart from the Buddhist canon, elements of Buddhism are also found in legal documents, one of the non-religious works of the Uyghurs. In this study, the elements reflecting Buddhism in the Old Uyghur law documents were identified and the position of these elements in Buddhism was emphasized. In line with this aim, the following elements of Buddhism in Old Uyghur law documents were identified: EUyg. *abita* ~ *amita* = Skr. *amitābha*; EUyg. *açari* = Skr. *ācārya*; EUyg. *bağçan* = Skr. *bhaktacchinna*; EUyg. *burhan*, *buda* = Skr. *buddha*; EUyg. *burhan uluşı* = Skr. *buddhakṣetra*; EUyg. *burson* = Skr. *saṃgha* ~ *saṅgha*; EUyg. *edgü kılınç*, *buyan* = Skr. *punya*; EUyg. *darm(a)* = Skr. *dharmā*; EUyg. *m(a)haraç* = Skr. *mahārāja*; EUyg. *tört maharaç teñriler* = Skr. *caturmahārāja*; EUyg. *mantal* = Skr. *maṇḍala*; EUyg. *sadu* = Skr. *sādhu*; EUyg. *sañik* = Skr. *sāṅghika*; EUyg. *señrem* = Skr. *viḥāra*; EUyg. *şazın* = Skr. *śāsana*; EUyg. *v(i)rh(a)r* = Skr. *viḥāra*; EUyg. *toyın* = Skr. *bhikṣu*; EUyg. *patir* = Skr. *pātra*. The presence of Buddhist elements and terminology in non-religious and original legal documents can be attributed to the following reasons: 1. The Uyghurs' interaction with various languages, particularly Sanskrit, following their adoption of Buddhism; 2. The significant influence of Buddhist culture on the settled lifestyle and broader culture of the Uyghurs; 3. The likelihood that the Uyghurs adhered to Buddhism during the period when the legal documents were composed.

Keywords: Old Uyghur, Buddhism, Buddha, Old Uyghur Law Documents.

1. Giriş

Eski Türkçenin ikinci evresini oluşturan Eski Uygurca döneminde Göktürk dönemine kıyasla ortaya konulan eserlerde hacimce ve sayıca artış görülmektedir. Bunun altında yatan temel nedenlerden birisi de yeni bir dinin kabulü ve bunun sonucu olarak da kabul edilen dinin, Budizm'in, ilkelerinin öğrenilmesi ve uygulanması için gerçekleştirilen çeviri ve uyarlama faaliyetleridir. Büyük çoğunluğu Budist kanona dayanan çeviri ve uyarlama faaliyetleri sonucu ortaya çıkan Budist Uygur külliyatı, farklı konularda ve türde yapılmış olan metin ve metin parçalarından oluşmaktadır. Çeviri faaliyetleri dinî sebepler doğrultusunda yapıldığı için beraberinde Budizm'e ait dinî terminolojiye de oldukça fazla rastlanılmaktadır.

Uygur Edebiyatında Budist külliyata dâhil olan eserler haricinde, Uygurlara ait olan telif eserler de bulunmaktadır. Bu telif eserlerde de Uygurların tabi olduğu dinin etkisinden ötürü Budist külliyattaki kadar yoğun olmasa da Budizm'i yansıtan unsurlara rastlamak mümkündür. Dolayısıyla çalışmamızda telif eser özelliği gösteren Eski Uygur hukuk belgelerindeki Budizm ile ilgili unsurların Budizm din / inanç sistemindeki karşılığı üzerine durulmuştur. Çalışmamızda Uygur hukuk belgeleri üzerine yapılan çalışmalardan en güncel ve en kapsamlı olmasından dolayı Keskin tarafından 2020 yılında doktora tezi olarak hazırlanan sonrasında 2022 yılında TDK tarafından basımı yapılan *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri* isimli eser esas alınmıştır; ancak Yamada tarafından ele alınan *Sammlung Uigurischer Kontrakte* isimli eserle de karşılaştırmaya gidilmiştir.

Budizm, MÖ 6. yüzyılda Siddharta Gautama tarafından Kuzeybatı Hindistan'da kurularak kurulduğu günden bu yana pek çok taraftarı, inanırı bünyesinde barındıran din, inanç sistemi veya felsefedir (Hirakawa, 1990: 20-21). Budizm, kuruluşundan MS 1. yüzyıla kadar

parçalanmadan, mezheplere ayrılmadan gelmiştir. Mezheplerin ortaya çıkmasındaki temel sebep Buddha'nın vaazlarının, sözlerinin farklı yorumlanmasıdır. Aśoka döneminde Budizm'in Hīnayāna, mezhebi baskındır ve bu mezhepte Buddha'nın öğretilerine tam bağlılık vardır. İkinci büyük dalga ise MÖ 2. yüzyılda başlamıştır ve bu dönemde Mahāyāna mezhebi baskın hale gelmiştir. Mahāyāna; Çin, Japonya, Kore ve Vietnam'da baskın hale gelmiştir. Üçüncü büyük dalga ise yedinci yüzyılda başlayarak Tibet ve çevresine yayılan Vajrayāna mezhebidir. (Ellwood ve Alles, 2007: 65).

1.1. Uygur Külliyyatı İçerisinde Eski Uygurca Hukuk Belgelerinin Yeri

745 yılında Orta Asya'daki siyasi otoriteyi ele geçiren Uygurlar, kabul ettiği din ve / veya inanç sistemlerinin etkisiyle çeşitli dinî eserleri kendi dillerine çevirmişlerdir. Bu çevirilerin icra edilmesi sırasında Çince, Sanskritçe, Soğdca, Toharca gibi çeşitli dillerle etkileşim içerisine girilmiştir. Genellikle çeviri ve uyarlama bir edebiyat üzerinden eserlerini üreten Uygurlar, bu tercüme ve uyarlama ürünü olan dinî eserler dışında din dışı telif eserlere de sahiptir.

Bu din dışı telif eserlerden biri de Uygur hukuk belgeleridir. Üzerinde çeşitli disiplinler tarafından çalışma yapılan Uygur hukuk belgelerinin çoğu kursiv yazıyla yazılmış ve bu belgelerin oldukça geç bir çağdan, belki de Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra, 13.-14. yüzyıldan kaldığı bilinmektedir. Ancak bu durum kesin değildir. Özellikle içinde Moğolca sözcükleri barındırmayan belgeler daha önceki yüzyıllara da ait olabilir (Tezcan, 1978: 308). Alman, Rus, Fin, Çin, İngiliz vs. heyetleri ve araştırmacıları tarafından 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarından Doğru Türkistan'a düzenlenen arkeolojik kazılar ve araştırma gezileri sonucu keşfedilen bu belgeler, el yazmaları, günümüzde Berlin, St. Petersburg, Kyoto, İstanbul vs. şehirlerde muhafaza edilmektedir. Günümüze dek Uygur hukuk belgeleri üzerine araştırmacılar tarafından doğrudan veya dolaylı yoldan pek çok çalışma yapılmıştır. Bu araştırmacılar ve çalışmalarına dair ayrıntılı bilgi için bk. (Keskin, 2022: 87-94).

Manihazim, Budizm, Hristiyanlık gibi yeni bir din ve / veya inanç sistemleri içerisine giren Uygurlar, öncesinde de belirttiğimiz gibi bu dinin içeriğini, gereksinimlerini öğrenmek için çeşitli çeviri faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Bu çeviri faaliyetleri sonucu Uygur Edebiyatı; Manihasit çevreye, Budist çevreye ve Hristiyan çevreye ait eserlerden, belgelerden meydana gelmektedir. Bu dinî çevreye ait eserlerin dışında Eski Uygurca bünyesinde din dışı eserler, belgeler de yer almaktadır. Eski Uygur mektupları, hukuk belgeleri kimi büyü ve tıp metinleri din dışı eserler kapsamında olup telif eser özelliği göstermektedir.

İfade edildiği gibi Budizm'e ait terimler, sözcükler, ifadeler vs. unsurlar asıl olarak Budist külliyyatın, Tripiṭaka'nın, içerisinde oldukça fazla yer almaktadır. Ancak Budist külliyyattaki, Tripiṭaka'daki, kadar olmasa da kimi din dışı eserlerde de Budizm'e ait unsurlara rastlanılmaktadır. Bu durum şüphesiz Budizm inancının, Budist geleneğin Uygurların yaşamında ne derece önemli bir yer kapsadığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu sebepten ötürü din dışı, telif eser olan hukuk belgelerinde Budizm'e ilişkin unsurlar tespit edilerek bunların Budizm'deki konumu, karşılığı üzerine durulacak kimi zaman da tespit edilen unsurun dil hususiyetlerine değinilecektir.

2. Eski Uygurca Hukuk Belgeleri'nde Budizm'e Dair Unsurlar

2.1. EUyg. *abita ~ amita (teṅri) < Çin. 阿彌陀 a mi tuo << Skr. amitābha*

(1) *amr(a)mas(a)r abita t(e)ṅri bu<r>han uluşınta tugmalım* “(Birbirimizi) sevmezsek Abita Tanrı Buddha'nın ülkesinde (yeniden) doğmayalım.” Çeş33/4; *amrmasr abita tngri bu<r>han uluşınta tugmalım* Mi09/5

EUyg. *abita* ~ *amita* = Skr. *amitābha* ~ *amitāyus* = Çin. 阿彌陀 (*ē mí tuó*) (SH: 287) = Tib. 'od dpag med / snang ba mtha' yas (Buswell ve Lopez, 2014: 90). Sanskritçe kökenli olan sözcük Eski Uygurcada “Buddha’nın ismi” olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözcük Eski Uygurcaya Çince ara diliyle geçmiştir (UWN I: 6; EUES: 2). Sanskritçede *amitābha*, *amitāyu(s)*, *amitabrabha*, *amitanātha* biçimlerinde de görülen sözcük “Batı Cenneti Sukhāvati’yi, lokadhātu, yöneten Buddha’nın adı” anlamındadır. (Edgerton, 1993 II: 63b; Karaayak, 2021: 357; Uzunkaya, 2022: 398). Bu biçimlerden *amitābha* ve *amitāyu(s)* diğerlerine göre daha sık kullanılmaktadır. Sanskritçe kökenli bu iki sözcük *amit* sözcüğü üzerine gelen *āyus* “yaşam” ve *ābha* “ışık” sözcüklerin birleşiminden meydana gelmektedir (Chang, 1983: 470). Ölmez, *amitābha* biçiminin Eski Uygur metinlerinde *abita* ve *abida* biçimlerinde görüldüğü bilgisini vermektedir (Ölmez, 1998: 274). Skr. *amitāyus* biçimi ise Eski Uygurcada *amita-ayuşe* << Skr. *amitāyus* “Amitābha’nın diğer bir adı” olarak görülmektedir (EUES: 43).

Amitābha, Mahāyāna ekolünde kendisine en çok tapınılan buddhalardan birisidir (Buswell ve Lopez, 2014: 90). *Sukhāvātīvyūha Sūtra*’ya (Buddha’nın Sonsuz Yaşam Sūtrası) göre belirli olmayan devirlerde, Lokeshvararāja adlı Buddha’nın vaazından etkilenen ve onun yolundan gitmek isteyen kralın biri tahtından feragat ederek Buddha’nın rehberliğinde uygulamalara, meditasyonlara başlar. Sayısızca Buddha diyarını inceledikten ve beş kalpa boyunca meditasyon yaptıktan sonra kırk sekiz kez yemin ederek aydınlanmaya erişerek kendi Buddha diyarını yaratmaya karar verir. On sekizinci yemininde beş büyük günahı işleyen günahkârlar ve dine karşı küfür suçu işleyenler hariç onun cenneti olan Sukhāvati’de adını zikrettiği herkesi sınırsız mutluluğa ulaştırmaktadır. Bu cennette herkes kurtuluşa erişinceye kadar yaşayabilir (“Amida Gakkai”, 2002). Amitābha terim olarak “sınırsız, sonsuz” anlamını karşılamaktadır. Onun ismi “sonsuz ışık” ve “hayat fikri” olarak idealize edilmiş tarihî bir şahsiyet olarak görülür ve Onun cenneti olan Sūkhāvati denilen batının temiz ülkesi daima batı ile ilişkilendirilir (SH: 287; Tokyürek, 2019: 96; Eitel, 1888: 8-9). Amitābha Buddha’nın her zaman eşsiz bir ışığa sahip olduğu belirtilir; ancak sınırsız bir yaşama sahip değildir (Karashima, 2009: 121). Amitābha (Amitāyus), başlangıçta sadece Budist karaktere sahip olan bir tanrı konumundadır. Budist kültürde inanırlarına ölümsüzlük bahşeden içerisinde karışım bulunan bir tür kâseyle temsil edilmektedir. (Laufer, 1923: 6; Keown, 2003: 23). Kâseyle temsil edilmesinin yanı sıra lotusla da temsil edilmektedir (Lurker, 2004: 11). Bu Buddha, Budist ikonografide kırmızı renkli bir Buddha olarak temsil edilerek her iki eli meditasyon pozunda kucağında açık durur.

2.2. EUyg. *açari* < Soğd. < 'c'ry < Skr. *ācārya*

(1) *yürün toyın atl(ı) açari ogl(a)n 'elige bērip otuz yaştın altın y(ē)g(i)rmi yaştın üstün ortun er ebçi iki k(a)rabaş iki at iki ud birle munça t(a)varnı urr k(a)ya başlap inilerimke bērip* “... Yürün toyın adlı açariyi elden ele verip otuz yaşından küçük, yirmi yaşından büyük orta yaşlarda bir köle ve bir cariyeyi, iki köleyi, iki at, iki sığır ile bunca malı Urr Kaya başta olmak üzere küçük erkek kardeşlerime verip ...” Vas07/16; *yürüng toyın atlg açari ogln 'elig(?)te birip otuz yaştın altın ygrmi yaştın üstün orđun er ebçi iki krabaş iki at iki ud birle munça tvarnı uur kaya başlap inilerimke birip* WP06/16

(2) *altınkı ulug kavlalıkka suv yolu biz karşı açari virya açari olar almış kavlalık ortakı yar içinte erür* “Biz Karşı Açari ve Virya Açari’ye ait aşağıdaki büyük sebze bahçesine (giden) su yolu, onların aldığı sebze bahçesinin ortasındaki taşlık içindedir” ArTa01/23; *altınkı ulug kavlalıkka suv yolu biz karşı açari virya açari olar almış kavlalık ortakı yar içinte erür* Ex01/23

EUyg. *açari* = Skr. *ācārya* = Pali. *ācariya* = Tib. *slob dpon* (Buswell ve Lopez, 2014: 57) = Çin. 阿遮利耶 (*ā zhē lì yé*), 阿闍黎 (*ā dū lì*) = 闍黎 (*dū lì*), 闍梨 (*dū lì*), 阿舍梨 (*ā shē*

li), 阿祇利 (*ā qí lì*), 阿祇梨 (*ā qí lì*) (SH: 292). Sanskritçe kökenli olan sözcük Soğdca vasıtasıyla Eski Uygurcaya geçmiştir. Sözcük EUyg. “önder, üstat, usta, öğretmen, hoca” anlamına gelmektedir (UWN I: 8; EUES: 3). Terim karşımıza “manevi öğretmen, üstat, rehber” (SH: 292) özellikle de rahiplik töreni sırasında rahiplere veya rahibelere ilkeleri öğreten öğretmen anlamında çıkmaktadır (Chang, 1983: 469). *ācārya*, Veda ilminin nesilden nesile aktarılmasını sağlayan bir rehber, usta ve öğretmendir. Terim, “gitmek” anlamına gelen *car* sözcüğüne “-e doğru” anlamına gelen *a-* ön ekinin eklenmesiyle oluşmaktadır. Terim, “aydınlanma yolundaki öğrencinin ilerlemesini sağlayan öğretmen” anlamına gelir (İsi, 2022: 340). Terim iki kullanıma sahiptir: 1. İlmi ve manevi şahısların isimlerine eklenen unvan. Bu unvan özellikle öğrenciye rehberlik eden ve Vedaları öğreten kişi için geçerlidir; 2. Jainizm’e göre, çileci düzenin bir aşamasıdır. Görevleri, insanları manevi yola başlatmak, adaylara rehberlik etmek, talimat vermek ve onları ıslah etmek ve tarikatın keşişlerini yönetmek ve düzenlemektir (İsi, 2022: 340). Terim erken Budizm’de özellikle “dharma’yı öğreten kişiyi” ifade eder (Buswell ve Lopez, 2014: 57). Özellikle Supradharma’yı öğreten upādhyāya terimi ile yakın bir anlama sahiptir. *ācārya* unvanı, Tantrik ritüel görevlisinin genellikle Vajra ustası (vajrācārya) olarak görüldüğü Vajrayāna Budizmi’nde önemlidir (İsi, 2022: 340). Bu terim Budizm’de özellikle Tantra öğretmenleriyle ilişkilendirilmektedir (Keown, 2003: 13).

2.3. EUyg. bakçan (olur-) < Soğd. pkc’n / Toh. A pākāccām / Toh. B pakaccām << Skr. bhaktacchinnaka

(1) *ligui tutuñ başın üçeği murutluk aryadanta tepremedin turup yay kış bkçan olurup niyam kuşalapqş kılıp* “Liguy Tutuñ’a liderliğinde üçü Murutluk Manastırı’ndan sonra hiç ayrılmadan yaz kış inzivaya çekilip iyi ahlaklı bir şekilde meditasyon yapıp ...” BuYön28/08

EUyg. *bakçan* = Skr. *bhaktacchinnaka* = Soğd. *pkc’n* = Çin. 安居 (*anju*) (SH: 211), 三安居 (*san anju*) (SH: 63), 雨安居 (*yu anju*) (SH: 294). Eski Uygurca metinlerinde *bakçan*, *pakçan*, *bkçan*, *pıkçan*, *bikçan* ve *birkçan* biçimlerinde görülen sözcüğün kaynağı ve okunuşu konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Maue, sözcüğü *pıkçan* biçiminde okuyarak Müller’in *U III*’de (s. 93) sözcüğün kökenini Çince 默然 (*mò rán*) biçimine dayandırmasını kabul etmektedir (Maue, 1996: 149). Csongor, *bakçan* biçimini *bāgjān*’in düzenlenmiş biçimi kabul ederek T’ang dönemine ait Uygurca metinlerdeki Çince sözcüklerden biri olarak değerlendirmektedir (Csongor, 1952: 80). Ruji-Zieme sözcüğü *bikçan* biçiminde okuyarak sözcüğün Toh. A *pākāccām*, Toh. B *pakaccām* ile ilişkilendirerek “yaz aylarında inzivaya çekilme” anlamını vermişlerdir (Ruji ve Zieme, 1996: 52). Zieme sonrasında ise sözcüğün doğrudan Skr. *bhaktacchinnaka*’dan alıntı olduğunu belirtmiştir (Zieme, 2007: 171). Tezcan, *BTT III*’de *birkçan* olarak okuduğu sözcüğün kaynağının Skr. *bhakta-chinnaka* olduğunu bu sözcüğün Eski Uygurcaya Toharca vasıtasıyla geçtiğini belirtmektedir. Ancak sözcüğün Toharcasının belirsiz olduğunu belirtmektedir (BTT III: 27). Tekin ise sözcüğün kökenine ilişkin bir şey bilinmediğini belirtmektedir (Tekin, 2019: 339). Tekin sonrasında ise Müller’e dayanarak sözcüğün Çince 默然 (*mò rán*) ile ilişkilendirmektedir (BTT IX-II: 73). Wilkens, sözcüğün Eski Uygurcaya < Toh. A *pākāccām* / < Toh. B *pakaccām* / < Soğd. *pkc’n* ara dillerinden geçme ihtimalleri üzerine durmaktadır (UWF I: 98; EUES: 139). Deveci, sözcüğün Eski Uygurcasına biçimsel ve anlamsal açıdan en yakın ara dilin Soğdca olduğunu belirtmekle beraber Toh. A / B biçimlerinin de sözcüğün Eski Uygurcadaki biçime kaynaklık edebileceğini bildirmektedir. Bu üç dilden ise hangisinin aracı dil olduğunu söylemenin güç olduğunu ve Sanskritçe kaynaklı olan ifadenin ara dillere ve Eski Uygurcaya etkisinin biçimsel açıdan olduğunu anlamsal boyutta olmadığını belirtmektedir (Deveci, 2022: 329-330, 347). Sanskritçede “besinden el çekmek, açlık” anlamında karşımıza çıkmaktadır (Edgerton, 1993 II: 405a).

Deveci sözcüğün Çince ve karşılıklarını ise şöyle belirtmektedir (Deveci, 2022: 329-331): Çince 安居 (*anju*) “sessiz ikamet” (SH: 211), “huzur içinde yaşamak; (Budizm’de) perhiz tutmak, yani yağmur mevsiminde üç ay manastırda kalmak” (G. 44); 三安居 (*san anju*) “üç aylık yaz inzivası” (SH: 63), 雨安居 (*yu anju*) “yağmurlar, yağmur mevsimi, yağmur barınağı” (SH: 294), 夏安居 (*xia anju*) “yağmurlar, meditasyon için yaz inzivası dönemi” (SH: 323). Budizm’de görülen *bakçan* “yağmur mevsimi inzivası” dinî ritüeli karşılamak için kullanılan bir ifadededir. Ritüelin ortaya çıkmasında Muson mevsiminde görülen şiddetli derecedeki yağmurların ve sellerin rahip ve rahibelerin gezip dolaşarak dilenmelerini zorlaştırmasında etkili rol oynadığı söylenebilir. Böylelikle yağmur ve sellerden ötürü gezgin dilencilerin kendilerine barınma yerleri bulmaları gerekli hâle gelmiştir. Śākyamuni Buddha’dan itibaren manastır topluluğunu yağmurlardan korumak ve barınmalarını sağlamak için cemaat dışındaki kişiler tarafından araziler, parklar ve binalar bağışlanmıştır. Buddha, vaaz vermeye yağmur mevsimi başladığında devam etmiş ve bu vaazlarını kentlerin yakınlarında bulunan vihāralara yani manastırlara kapanarak uygulamıştır (Deveci, 2022: 335).

Budizm’in ilk keşişlerinden ve gezginlerinden biri olan Buddha’nın aydınlanmadan sonra toplamda 22 kez yağmur mevsimi inzivası gerçekleştirmiştir (Deveci, 2022: 338). İlk dönemde tapınaklar veya manastırlar hâlihazırda bulunmadığı için keşişler çoğunlukla ormanda veya ağaçların altında yaşayıp çevreyi dolaşarak öğretiyi bu şekilde yayarlardı. Bu zamanda Buddha ve onu takip eden bazı keşişler, yağmur mevsimi boyunca bir yerde ikamet ettikleri bilirse de keşişler gezintilerini yağmur mevsiminde de devam ettirmişlerdir. Buddha daha sonra Budist rahiplerin yağmur mevsiminin üç ayı boyunca bir ikametgâhta kalmasının zorunlu hale gelmesini bir kural olarak ortaya koymuştur (Deveci, 2022: 340). Buddha tarafından yağmur mevsiminde ikamet etme zorunluluğu sadece keşişlere barınma alanı sağlamak için değil, yağmur mevsimi boyunca seyahat etmeyi de engellemek içindir (Deveci, 2022: 342). *bakçan* terimi Eski Uygurcada yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere hem yaz hem kış mevsiminde gerçekleştirilen inzivayı kapsamaktadır. Zieme, *bakçan* terimini hem yaz hem kış inzivalarını kapsayan biçimde kullanılmasından ötürü onun genel anlamda “daimi ikamet” anlamına gelebileceğini belirtir; ancak “yağışlı mevsimin üç ayı boyunca inzivada kalma” anlamının ilk akla gelen anlam olduğunu vurgulamıştır (Deveci, 2022: 343). Ritüel, Budizm’e Hint dinî inanışları aracılığıyla geçmiştir. Başlangıçta zorunluluktan ortaya çıkmış gibi görünse de temelde Budizm’in önemli yeminleri arasında yer alan “zararsızlık” ve “şiddetsizlik” ilkeleri doğrultusunda “öldürmeme” veya “zarar vermeme” ilkesi ile bağdaştırılmaktadır (Deveci, 2022: 349).

2.4. EUyg. *burhan*, *buda* < Çin. 佛 *fú* + Tr. *kan* < Skr. *buddha*

(1) *amr(a)mas(a)r abita t(e)ŋri bu<r>han uluşın-ta tugmalım* “(Birbirimizi) sevmesek Abita Tanrı Buddha’nın ülkesinde (yeniden) doğmayalım.” Çeş33/4; *amrmasr abita tŋri bu<r>han uluşınta tugmalım* Mi09/5

(2) *burhan oğlu ayıg* “... Burhan oğlu kötü ...” Kar1 35/2

(3) *bir semiz koyn bir kap edgü bor tsoso burhanka bir yivek ton berzün* “Bir iri koyun, bir kap iyi bir şarap, Buddha heykeline bir ipek elbise versin.” Çeş84/14

(4) *kayımtu bir böz burhantaki sekiz kap üntürmiş azuk bir böz bile bérzün* “Kayımtu bir böz, Burhan’daki ... sekiz kap hazırlanmış azık ... bir böz versin.” BuYön49/6

EUyg. *burhan*, *buda* = Skr. *buddha* = Tib. *sangs rgyas* (Buswell ve Lopez, 2014: 275) = Soğd. *pwt*’ (Gharib, 1995: 332a = Moğ. *burchan* (Eitel, 1888: 36) = Çin. 佛 (*fú*) (G. 3589; SH: 225). Eski Uygurcada *burhan*, *buda* olarak görülen Sanskritçe kökenli sözcük “farkında olmak,

uyanmak, anlamak anlamlarına gelen *budh* kökünden türemiştir. *Buddha* “tam bilinç, tam aydınlanma ve aydınlatıcı” anlamına gelmektedir. Çince tercümesinde ise terim için 覺 (*jué*) “farkında olmak, uyanık olmak” ve 智 (*zhì*) “bilgi” kullanılmaktadır (SH: 225; Tokyürek, 2019: 67-68). Hindistan’da *Buddha* sözcüğü aslında “uyanmış kişi” veya “aydınlanmış kişi” anlamına gelen ve her türlü dini uyanışa erişmiş kişilere addedilirken Budizm’de ise tüm olguların nihai hakikatine uyanmış olan kişiyi ifade etmektedir. Bu bağlamda *Buddha* terimi başlangıçta yalnızca Śākyamuni için kullanılırken daha sonrasında Budizm’in yayılması ve mezheplere ayrılması sonucu çok sayıda *Buddha* ortaya çıkmıştır (“Nichiren Buddhism Library Buddha”, 2002). Śākyamuni için kullanılan *Buddha* ifadesi yaklaşık 2500 yıl önce Hindistan’da yaşayan ve Budizm’in kurucusu olan tarihî bir kişiliktir (SGB: 92). Śākyamuni tarihî *Buddha* olarak bilinirken Maiterya ise gelecekteki *Buddha* olarak bilinmektedir. Budizm’deki 三覺 (*sān jué*) triratna, genellikle 三覺佛 (*sān jué fú*) “üç cevher” olarak bilinmektedir. Śākyamuni *Buddha*, bu üçlemenin birinci basamağındadır. İkinci basamağında onun öğretileri, üçüncüsünde ise cemaat bulunmaktadır. Budizm’de *Buddha*’nın dört türünden bahsedilmektedir. İlk olarak Bodhi ağacının altındaki çıplak zeminde aydınlanmaya ulaşan Tripitaka’daki *Buddha*, ikinci olarak yedi değerli nesneye sahip olan Bodhi ağacının altındaki *Buddha*, üçüncü olarak Lotus diyarındaki Bodhi ağacının altındaki büyük değerli Lotus tahtında oturan *Buddha* ve son olarak da Vairocana alanındaki sınırsız hudut ve ihtişama sahip uzaydaki tahtında oturan *Buddha*’dır. Budizm’in Hīnayāna mezhebinde tek bir zamanda esasında bir *Buddha* bulunurken Mahāyāna mezhebinde aynı anda birçok *Buddha*’nın varlığından söz edilmektedir (SH: 225; Tokyürek, 2019: 67-68). Lurker, tarihî *Buddha* olan Śākyamuni’den önce üç veya altı *Buddha*’nın yaşadığını belirtmektedir. (Lurker, 2004: 37). *Buddha*’nın başlıca görevi öğretmek, dharma’yı açıklayarak başkalarını kurtuluşa ulaştırmaktır. Buna istisna olarak aydınlanmaya erişen ancak öğretmeyen *Buddha* (Pratyekabuddha) da bulunur. Bu *Buddha*, öğreten ve Mahāyāna mezhebine göre her şeyi bilen (sarvajñā), on özel güce (daśabala) sahip olan tam aydınlanmış *Buddha*’dan (samyaksambuddha) daha aşağı konumdadır. *Buddhalar*, diğer aydınlanmış varlıklardan, öğretiyi bir başkasından duymak yerine bizzat kendilerinin keşfetmelerinden dolayı ayrılırlar (Keown, 2003: 66-67).

amr(a)mas(a)r abita t(e)ñri bu<r>han uluşın-ta tugmalım bağlamındaki *burhan uluşı* ibaresi doğrudan Skr. *buddhakṣetra*’nın birebir karşılığıdır. Bu ibare Soğdcada *pwt’n’k βwmh*, *pwt’n’k n’βcy* olarak görülmektedir (EUES: 201). Bunun yanında Sanskritçe sözcük anlamsal açıdan Eski Uygurca *burhan yeri* ve *burhan oronu* biçimlerini de karşılamaktadır. EUyg. *burhan yeri*, *burhan oronu*, *nurhan uluşı* = Skr. *buddhakṣetra* = Pali. *buddha-khetta* = Tib. *sangs rgy as zhing* (Buswell veLopez, 2014: 282) Soğd. *pwt’kş’ytr* (Gharib, 1995: 332a) = Çin. 佛國 (*fú guó*), 紇差怛羅 (*hé chà dà luó*), 差多羅 (*chā duō luó*), 刹怛利耶 (*shā dà lì yé*), 佛刹 (*fú shā*) (SH: 226; Tokyürek, 2019: 205). “Buddha âlemi, toprağı, ülkesi” anlamını karşılayan terim, Hīnayāna mezhebinde yer almazken Mahāyāna mezhebinde aydınlanmaya ulaşan varlıkların yer aldığı ve oradaki varlıkların eğitilerek aydınlatmaya çalıştığı manevi âlemdir. *buddhakṣetra* terimi Mahāyāna mezhebinde kozmolojik bir anlam kazanarak bodhisattvaların ikamet ettiği saf topraklara atıfta bulunmaktadır. Bu saf topraklar, Budizm’in adanmışlık anlayışında önemli bir rol oynamıştır. Bu manevi âlemde, doğanlar aydınlanmaya doğru hızla ilerleyebilirler. Bu ifade aynı zamanda *Buddha*’nın doğduğu yeri, ülkeyi, de ifade etmektedir (SH: 226; SGB: 95; Olson, 2009: 75).

2.5. EUyg. *burson* < Soğd. *pwrsk* < Çin. 佛僧 *fo seng* < Skr. *buddhasaṅgha*

(1) *üze biz burson kuvrag ... tutuñ yme tükel aldım* “... ile biz cemaat ... Tutuñ da tamamen aldım.” ArSa12/05; *üze biz bursong kuvrag* // tutuñ (...) tükel aldım Sa13/5

(2) biz **bursoŋ** kuvrag ayıtm(a)zun “Biz cemaat olarak sormayalım” ArSa12/17; biz **bursong** kuvrag ayıtmazun Sa13/17

(3) *küçin ayıtgalı ... bursoŋ kuvragıñ inim(i)z ogulumuz* “... gücünü sormak için (kullırsak) ... cemaatin, bizim küçük erkek kardeşimiz, oğlumuz ...” ArSa12/19; *küçin {...} //... kuvragıñ inimiz ogulumuz* Sa13/19

EUyg. *bursoŋ*, *kuvrag* = Skr. *saṅgha* ~ *saṃgha* = Tib. *dge 'dun* = Pali. *saṅgha* (Buswell ve Lopez, 2014: 1255) = Soğd. *pwrsnk*(') (Gharib, 1995: 331a) = Moğ. *chubarak* (Eitel, 1888: 142a) = Çin. 僧伽 (*sēng jiā*) (G. 3589, 9617), 僧佉 (*sēng qū*), 僧加 (*sēng jiā*), 僧企耶 (*sēng qī yé*), 僧寶 (*sēng bǎo*) (SH: 390, 420). Eski Uygur metinlerinde görülen sözcük genellikle *kuvrag* sözcüğüyle birlikte *bursay* / *bursoŋ* *kuvrag* biçiminde ikileme oluşturmaktadır (Ölmez, 2017: 259; Karaman, 2022:114). Clauson Eski Türkçede görülen sözcüğü *bursay* “Budist dinî topluluk” olarak tanımlayarak yukarıda da belirttiğimiz gibi *bursay* ve *bursay kuvrag* biçiminin yaygın olduğunu belirtmektedir (EDPT: 369a). Sanskritçe kaynaklı olduğunu bildiğimiz sözcük sırasıyla Çince ve Soğdca ara dillerinden Eski Uygurcaya geçmiştir (EUES: 202-203; Elmalı, 2020: 68). Sözcük Eski Uygur eserlerinde *bursay*, *bursoŋ* ve *bursuŋ* olarak görülmektedir. Wilkens, “cemaat, topluluk, meclis üyeleri, meclis, rahip topluluğu, rahipler” (EUES: 202-203; UWF II: 67) olarak tanımladığı sözcüğü EUES’de Skr. *saṃnipāta* terimi ile ilişkilendirirken UWF II’de *buddhasaṅgha* terimi ile ilişkilendirmektedir. İsi bu ikilemenin Soğdca + Türkçe sözcüklerin birleşimiyle oluşmuş bir dinî terim olduğunu belirterek ifadeyi oluşturan sözcüklere ve eşdeğerlerine bakıldığında, bu sözcüklerin birebir çeviri ve ödünçleme faaliyetinin ürünü olarak ortaya çıktığını dile getirmektedir (İsi, 2022: 305). Terim esasında “Budist cemaati, topluluğu” belirtmektedir. Ölmez, sözcüğün Sanskritçe *buddha* + *saṅgha* ~ *saṃgha* biçimine denk olduğunu belirtmektedir (Ölmez, 1993: 90).

Genellikle “topluluk, düzen” anlamına gelen Sanskritçe terim, Budist rahipler ve rahibeler topluluğuna atıfta bulunmak için kullanılan en yaygın ifadedir. Terim kelimenin tam anlamıyla “birbirine iyi kenetlenmiş olan” anlamına gelmekle beraber sağlam olan ve kolayca parçalanmayan bir şeyi işaret eder (Buswell ve Lopez, 2014: 1255). *saṃgha* geleneksel tanım olarak Budizm’e mensup sıradan rahip ve rahibelerden oluşan bir topluluk olarak değil, kalplerinde kurtarıcı dharmayı barındıran aryalara olarak adlandırılan sekiz soylu varlıktan oluşan özel bir topluluk olarak tanımlanır. Bu durum eski Budist öğretilerinden biri olan *Ratanasutra*’da belirtilmektedir (EB: 740b). “Dini topluluk, cemaat”, Budizm’de Buddha ve öğretisi ile üç cevheri yani triratnayı oluşturur (SGB: 655). *Saṃgha* özellikle dünyevi yaşamdan vazgeçip kendilerini gece gündüz Budist uygulamalara adanmış rahip ve rahibeler grubunu ifade eder. Budizm’in ilk dönemlerinde, ortak bir düzende yaşayan topluluğun amacı Buddha’nın öğretilerini uygulamak, korumak ve geleceğe aktarmaktır (“Nichiren Buddhism Library Sangha”, 2002). Budist cemaat, genellikle yedi müritten meydana gelmektedir. Bu yedi mürit; 比丘 (*bī qiū*) bhikṣu, 比丘尼 (*bī qiū nī*) bhikṣuṇī, 式叉摩那 (*shì chā mónà*) śikṣamāṇā, 沙彌 (*shā mí*) śrāmaṇera, 沙彌尼 (*shā mí nī*) śrāmaṇerika, 優婆塞 (*yōu pó sāi*) upāsaka ve 優婆夷 (*yōu pó yī*) upāsikā’dır (SH: 15; Tokyürek, 2019: 227).

2.6. EUyg. *buyan* < Soğd. *pwny*’n < Skr. *puṇya*

(1) *ögke kaŋka buyanı tegzün tep boş bitig bërtim* “Annesine, babasına sevabı ulaşsın diye azat etme belgesi verdim.” Vas06/6; *ögke kaŋka buyanı tegzün tip boş bitig birtim* WP02/6

(2) *öz köñülinçe buyan bërip yorızun* “Kendi gönlünce faziletli olup yaşasın.” Vas06/10; *öz köñülinçe buyan bërip yorızun* WP02/10

(3) *başta biziñ kutka basa êlke. uluşka buyan bérzün tēp* “... başta bizim hükümdarımızdan başlayarak sonra devlete, millete sevap versin diye ...” Vak01/16;

(4) *bizke buyan bērip olurzun* “Bize sevap kazandırarak yaşasın” BuYön28/9

(5) *êlke kanka buyan alkış bērip yorizun tēp* “... develte, hakana sevap verip, dua edip hayatını devam ettirsin” Dilek04/17

(6) *êl kan aşıña toyın bolup buyan bérzün tēp* “Devlet ve hükümdar adına tahip olup faziletli davranayım diye ...” Dilek04/32

(7) *buyan kılzun tēp* “...sevap kazansın diye yazdım.” Çeş49/10

(8) *m(e)n şivsay tayşı ulug suuka buyanı tegzün* “Ben Şivsay Tayşı, yüce majestelerine sevabı ulaşsın” AzEt01/02; *men şivsay tayşı ulug suuka buyanı tegzün* Em01/2

(9) *buyanı tegzün tēp meniñ pağırda şükünte kazganmış negü kimni satıp yulup* “... sevabı ulaşsın diye benim dilenci kasemle (dilenerек ?) kazandığım her şeyi satarak ...” AzEt01/06; *buyanı tegzün tip mening pağırda şükünte kaşganmış negü kimni satıp yulup* Em01/6

EUyg. *buyan*, *edgü kılınç* = Skr. *puṇya* = Tib. *bsod nam* = Pali. *puñña* (Buswell ve Lopez, 2014: 1142) = Soğd. *pwny'n(h)* (Gharib, 1995: 329b) = Çin. 福德 (*fú dé*) (SH: 426; G. 3707). *buyan*, Eski Uygur metinlerinde tek başına gördüğü gibi Eski Uygurca karşılığı olan *edgü kılınç(lar)* ibaresiyle de bir arada görülmektedir (Çetin, 2020a: 234). Sanskritçe *puṇya* sözcüğünden alıntı olan bu sözcük Soğdca aracılığıyla Eski Uygurcaya geçmiştir (EUES: 207; UWF II: 83). Sözcük Sanskritçede “hayırlı, uğurlu, adil, hoş, iyi, doğru, erdemli, değerli, saf, kutsal” anlamında görülmektedir (MW, 1899: 632a). Sözcük, Eski Uygur Türkçesinde en genel tabiriyle “sevap” olarak kullanılmış ve anlamlandırılmıştır.

“Kutsal erdemler, bütün iyi erdemler, iyi işlerden doğan kutsiyet” (SH: 426) olarak tanımlanan terim, birçok yaşam boyunca biriktirilebilir ve kişinin kendisi veya bir başkası için olumlu bir yeniden doğuş veya buddhaliğe ulaşma gibi belirli bir olguya adanabilir. Özellikle *saṃgha*’ya hayır yoluyla sevap biriktirme, kültürler ve gelenekler arasında Budizm’in temel uygulamalarından biridir ve Budist metinlerde sevap biriktirmek, sevapları artırmak ve sevabı yok olmaktan kurtarmak için çok sayıda yöntem ortaya konmuştur (Buswell ve Lopez, 2014: 1142). Budizm’de sevap kazanmanın çok çeşitli iyi işler yapmayı da içeren pek çok yolu vardır. Sevap, sıradan bir kişinin olumlu bir şekilde yeniden doğma şansını artırmasına yardımcı olmaktadır (Olson, 2009: 193). Pāli kaynakları *puñña-kiriya-vatthūni* “erdemli eylemin gerekçeleri” olarak bilinen ve erdemi oluşturan üç unsurdan bahsetmektedir: Bu üç unsur *dāna*, *śīla* ve *bhāvanā*’dır (Keown, 2003: 314).

Sözcük Eski Uygur metinlerinde *buyan bēr-*, *buyan teg-*, *buyan kıl-*, *buyan evir-* yapılarında isim + yardımcı fiil biçiminde oldukça sık görülmektedir. *buyan evir-* “sevabı tevcih etmek” yapısı için bk. (Tekin, 1962; Güler, 2018).

2.7. EUyg. *darm(a)* < Toh. A *dharm* / < Sogd. *δrm(h)* < Skr. *dharmā*

(1) *tayşılarka üç aykı darmaçug² tarıgta kataçuk açarı iki şıg tarıgıg bērip sañ sanınta tutzun* “... tayşılarkaüç ayki öğreti bağı tahlılndan Kutaçuk Açarı iki şıg tahlılı verip ambar hesabına saysın” BuYön61/04

² Keskin, Tuğuşeva tarafından *tēgmeyük* okunan sözcüğü *darmaçug* olarak okunması gerektiğini düşünmektedir. Keskin, metinde *v(a)h(a)r*, *tayşı*, *açarı* gibi sözcüklerin de bulunmasından ötürü belgenin manastırla ilgili idari bir buyruk olduğunu desteklediğini belirterek *dharmā* ve *çug* sözcüklerinden oluşmuş *darmaçug* biçiminin de dinî bir

EUyg. *darm(a)* = Skr. *dharmā* = Pali. *dhamma* = Tib. *chos* (Buswell ve Lopez, 2014: 428) = Soğd. *δrm(h)* (Gharib, 1995: 142) = Çin. 達磨 (*dá mó*), 達麼 (*dá me*), 達而麻耶 (*dá ér máyē*), 曇摩 (*tán mó*), 馱摩 (*tuó mó*) (SH: 415). Sanskritçe kökenli *dharmā* sözcüğü Wilkens'in belirttiği üzere Soğdca veya Toh. A ara dili aracılığıyla Eski Uygurcaya geçmiştir. Sözcük Eski Uygurcada “öğreti, Budist öğreti” anlamında görülmektedir (EUES: 243). Sözcük Eski Uygur metinlerinde *darm*, *darma* olarak karşımıza çıkmaktadır. Arat terim ile ilgili olarak şu açıklamada bulunmaktadır (Arat, 1942: 65-66):

“Dünyadaki bütün varlık ve ondaki hayat, muhtelif tasavvurların meydana gelmesinden, kaybolmasından veya bir birleri ile bağlanmalarından ileri gelmektedir. Skr. *dharmā* ve Uyg. *nom*, *törü* sözleri ile ifade edilmiş olan bu mefhum, burkan felsefesinde çok mühim bir yer işgal etmektedir. Ananevî izaha göre *dharmā* “kendine mahsus sıfatın (alâmetin) taşıyıcısıdır”. Bu tasavvurların hepsi bir bütün teşkil eder ve şuurlu bir mahlûkun vücuda gelmesinde ve onun yaşamasında bütün bu tasavvurların iştirâkı vardır. Bundan dolayı Burkancuların *dharmā* nazariyesi, insan şahsiyetinin tahlili demektir.”

Terim Skr. *triratna*, EUyg. üç erdini olarak bilinen üçlemenin ikinci unsurunu oluşturmaktadır. Budist dinî metinlerde her kitabın veya bölümün başında ve sonunda bulunan *namo but namo darm namo saṃ* kalıbı “Buddha’ya saygı, öğretiye saygı, cemaate saygı” anlamına gelerek Skr. *triratna*’yı karşılamaktadır (Tokyürek, 2019: 66). *dharmā* terimi, Sanskritçe “korumak, sürdürmek, desteklemek” anlamındaki *dhar* kökünden türeyerek İngilizceye “system, doctrine, religion, virtue, moral quality, righteousness, duty, law, standard, norm, ideal, truth, form, condition, cause, thing ve cosmic order” olarak çevrilmiştir. Terim bağlam içerisinde bunlardan herhangi birini karşılayabilir (Humphreys, 2005: 55). Vedic literatürde *dharmā* genellikle evrenin düzenini koruyan fedakârlığı ifade etmek için kullanılır. Hint kralları bu terimi kendi krallıklarının politikalarını ifade etmek için kullanmışlardır. Budizm’de *dharmā* bir dizi farklı anlama sahiptir. En önemli ve yaygın kullanımlarından biri, ister Budist ister Budist olmayan öğretilere atıfta bulunmaktır. Dolayısıyla, Buddha aydınlanmadan önceki hakikat arayışını anlatırken daha önceden öğrendiği *dharmā*’dan bahseder. Buddha’nın aydınlanmasından sonra verdiği ilk vaaz “*dharmā* çarkını çevirme” olarak adlandırılmıştır (Buswell ve Lopez, 2014: 428). *dharmā*’nın en eski biçimi olan *dharmān*, en az üç bin yıl öncesine tarihlenen Budizm öncesi *Rigveda*’da bulunur. Dolayısıyla, Buddha bu terimi aydınlanmasından önce de biliyor ve kullanıyor “olmalıdır (EB: 217b). Terim, teknik olarak beş başlık altında toplanabilir: 1. “yasa ya da nihai gerçek”, 2. budhha’nın öğretisi, doktrini”, 3. “yasanın tezahürleri yani olaylar, olgular, varlıklar”, 4. “Nihayāna ekolüne göre varlığın başlangıcı”, 5. “iyi karmaya birikimine yol açan davranışlar” olarak çeşitli anlamalarda görülmektedir (“Nichiren Buddhism Library Dharma”, 2002; Humphreys, 2005: 55).

2.8. EUyg. *m(a)haraç* < Soğd. *mx’r’c* < Skr. *mahārāja*

(1) ağır kıynka tegzün tanuk **tört maharaç t(e)ṅriler** tanuk yēti eke baldız t(e)ṅrimler “... ağır cezaya çarptırılsın. Tanık Dört Mahārāja Tanrılar, Yedi Kızkardeş Tanrıçalar.” Vas06/17; ağır kıynka tegzün tanuk **tört maharaç tṅriler** tanuk yiti eke baldız tṅrimler WP02/17

(2) bir at kızguṭ öṭünüp sözleri yorımazun tanuk **tört maharaṇç t(e)ṅriler** yeti eke baldız terimler “... bir at ceza arz edip sözleri geçerli olmasın. Tanık Dört Mahārāja Tanrılar, Yedi Kız kardeş Tanrıçalar.” AzEt01/17; bir at kışguṭ öṭünüp sözleri yorımazun tanuk **tört maharaṇç tṅriler** yiti eke baldız terimler Em01/17

kavram olduğunu ifade etmektedir. Bundan hareketle *darmaçug* birleşik sözcüğünün ise “darma bağı, darma demeti” olarak anlamlandırmaktadır (Keskin, 2022: 256 dipnot. 1630)

EUyg. *tört maharaç teñriler* = Skr. *caturmahārāja*, *lokapāla* = Tib. *'jig rten skyong ba* (Buswell ve Lopez, 2014: 310, 814) Soğd. *my'r'c* (Gharib, 1995: 211a) = Çin. 天王 (*tiānwáng*), 四天王 (*sìtiānwáng*) (SH: 145, 173). Sanskritçe kökenli olan sözcük Soğdca aracılığıyla Eski Uygurcaya geçmiştir (EUES: 462). Sözcük Eski Uygur metinlerinde *maharaç*, *maharaaç*, *maharaaça*, *maharañç* biçimlerinde görülmektedir. Araştırmacılar, Skr. *rāja* biçimindeki uzun ünlüden hareketle Uygur yazmalardaki yazımı *mq'r''ç* kabul ederek *m(a)haraaç* biçiminde yazı çevrimini yapmışlardır. Ancak *mq'r''ç* yazımında /ç/ sesinden önceki sesin /n/ olma ihtimali de bulunduğundan sözcüğün *m(a)harañç*, *m(a)har(a)ñç* biçiminde yazı çevriminin yapılması muhtemeldir. Nitekim bu yazı çevrimi Uygur Hukuk Belgelerinde görülmektedir. Sözcük erken dönemlerde *m(a)haraç*, *m(a)haraaç* biçimindeyken daha sonraki dönemlerde bir etkiyle, belki -ç, -ç- > -ñç, -ñç- (awıçga > awıñçga); ünsüz türemesi veya Moğolcanın etkisiyle, *m(a)harañç* biçimini aldığı düşünülebilir (Çetin, 2020b: 388-389). Eski Uygur Türkçesinde *tört maharaç teñriler*, *yörtinçü küzetçi teñriler*, *yörtinçü yer suv küzetdeşiler* olarak görünen terim için Skr. *caturmahārāja* terimi görülmektedir. Ayrıca Sanskritçede *lokapāla* terimi de bulunmaktadır (EUES: 462; Tokyürek, 2019: 384).

Terim, “dünya koruyucuları” anlamına gelen Buddha tarafından dönüştürülen ve yeryüzünü korumakla görevlendirilen cennetin dört büyük kralı anlamındadır. Bu dört büyük tanrı olan *caturmahārāja* doğu, batı, kuzey, güney olmak üzere dört yön etrafında ayrılmıştır. Bu tanrılar Sumeru Dağı’nda ikamet etmektedir. Tanrıların görevleri arasında yeryüzünü korumak, kötülüğü cezalandırmak, aydınlanmaya teşvik etmek, Budist öğretileri dinlemek, insanları ıstıraptan korumak vardır (“Nichiren Buddhism Library Four Heavenly Kings”, 2002). Başlangıçta yardımsever varlıklar olarak kabul edilen tanrılar Tantrizm’in yükselişe geçmesiyle birlikte korku uyandıran, savaşçı ve tehditkâr varlıklara dönüşmüşlerdir (Lurker, 2004: 40). Bu dört tanrı şunlardır: Doğuyu ifade eden tanrı: Çin. 持國天 (*chí guó tiān*) = Skr. *Dhṛtarsastra* koruyucu tanrı, beyaz renklidir. Güneyi ifade eden tanrı: 增長天 (*zēng cháng tiān*) = Skr. *Virūdhaka* büyüme ve yükselme tanrısı, mavi renklidir. Batıyı ifade eden tanrı: Çin. 廣目天 (*guǎng mù tiān*) = Skr. *Virūpākṣa* muhtemelen *śiva*’nın bir biçimi geniş aynı zamanda da çirkin gözlü olan tanrı, kırmızı renklidir. Kuzeyi ifade eden tanrı: Çin. 多聞天 (*duō wén tiān*) = Skr. *Vaiśravaṇa* veya *Dhanada* zenginlik tanrısı Kuvera’nın bir türü olan çok işiten ve bilgili tanrıdır, sarı renklidir (SH: 173; Gulcalı, 2021: 412). Bu dört adet koruyucu tanrı Eski Uygurcada şu biçimlere karşılık gelmektedir: Skr. *Dhṛtarsastra* = EUyg. *dartıraştırı maharañç*; Skr. *Virūdhaka* = EUyg. *virudaki maharañç*; Skr. *Virūpākṣa* = EUyg. *virupakşı maharañç*; *Vaiśravaṇa* / *Dhanada* = EUyg. *vayşiravani maharañç* (Tokyürek, 2019: 384-385). Bu dört tanrıya bağlı sekiz yarı tanrı daha bulunmaktadır. Bu yarı tanrılardan *Gandharva* ve *Pūtana Dhṛtarāstra*’nın, *Kumbhāṇḍa* ve *Preta Virūdhaka*’nın, *Nāga* ve *Pisāca Virūpākṣa*’nın son olarak da *Yakṣa* ve *Rākṣasa Vaiśravaṇa*’nın hükmü altında yer almaktadır (Buswell ve Lopez, 2014: 814).

2.9. EUyg. *mantal* < TochA *mañḍala* / TochB *mañḍāl* < Skr. *mañḍala*

(1) *běş mantal yinçürü töpön yükünü teginür m(e)n* “Beş *mañḍala* (ile) baş eğerek saygı gösteririm” Çeş93/1;

EUyg. *mantal* = Skr. *mañḍala* = Tib. *dkyil 'khor* (Buswell ve Lopez, 2014: 884) = Çin. 曼荼羅 (*màn tú luó*), 曼怛羅 (*màn dá luó*), 曼特羅 (*màn tè luó*), 曼陀羅 (*màn tuó luó*), 曼拏羅 (*màn ná luó*), 曼陀囉 (*màn tuó luó*), 滿荼邏 (*mǎn tú luó*) (SH: 352). Sanskritçe kökenli olan sözcük, Toharca ara dili vasıtasıyla Eski Uygurcaya geçmiştir (EUES: 467). Terim esas olarak “daire, küre, tekerlek çarkı; herhangi bir dairesel şekil veya diyagram; sihirli bir daire; aydınlanma yeri, noktası; üzerine Budda ve Bodhisattvaların yerleştirildiği yuvarlak veya kare bir sunak” anlamına gelmektedir (SH: 352). Pek çok Budist mezhebi, kendi mezheplerine özgü

bir *maṇḍala*'yı aydınlanmanın veya gerçeğin vücut bulmuş hali olarak kabul eder. Sözcük, Çince'de "mükemmel şekilde donatılmış" veya "kutsamalar kümesi" anlamındadır ("Nichiren Buddhism Library Mandala", 2002). Bir *maṇḍala*'nın asıl amacı dharma ya da yasanın işleyişini kolaylaştırmak için ruhani güçleri bir araya toplamaktır. Bu terim yaygın olarak, içine Budist tanrılar ve semboller çizilmiş dairelere veya karelere bölünmüş sihirli bir daire içinde uygulanır (SH: 352). Meditasyonda yardımcı unsur olarak görev alan *maṇḍalalar*, evrenin sembolü olarak kabul edilmektedir. Budizm'deki kullanımı dikkate alındığında her iki anlamı da bünyesinde barındıran bu terim, hem kutsal bir daire, çember biçiminde bir diyagramı işaret eder, hem de sıklıkla Tanrıları ve onların çevresinde bulunanların tasvirini barındırır (Powers, 2007: 262).

maṇḍala oluşumu Budizm'de genel olarak üç farklı alanda, üç farklı yerde meydana gelmektedir. Birincisi insan fizyolojisi ile ilgilidir. İnsan fizyolojisini meydana getiren tüm unsurlar *maṇḍala* ile açıklanmaktadır. İkincisi ülkelerin, şehirlerin, kasabaların meydana gelmesiyle ilişkilidir. Bu meydana gelmeler *maṇḍala* ile bağlantılıdır. Üçüncüsü ise evrenin ve dünyanın yaratılmasıyla birlikte doğumu ve ölümü ele almaktadır (Tokyürek, 2018a: 28; Tokyürek, 2018b: 164). *maṇḍala*; merkez, kuzey, güney, doğu ve batı olmak üzere beş ana noktadan ibrettir. Bu beş noktanın her birinde farklı *buddha* figürleri bulunur. Bu beş ana noktadaki Buddha'lar değişmekle beraber genelde merkezde evreni ve bilinci temsil eden Akşobhya Buddha bulunmaktadır. *mandala*daki en temel eylem etrafında daireler çizerek merkeze doğru ilerlemektir (Oğuz ve Karataş, 2021: 180-181). Tantrik Budizm'de meditasyonun yanı sıra *maṇḍala*, *mantra*, *dhāraṇī*, *mudrā* gibi teknikler ile kısa yoldan aydınlanmaya ulaşmak hedeflenmektedir.

2.10. EUyg. *patir* ~ *pat(i)r* < Soğd. *p'tr* / < Toh. *A pātār* < Skr. *pātra*

(1) *urugka kadaşka buyanı tegzün tēp menij paṭırda şükünte kazganmış negü kimni satıp yulup* "... akrabaya eşe dosta sevabı ulaşsın diye benim dilenci kaseyle (dilenerek ?) kazandığım her şeyi satarak ..." AzEt01/06; *urugka kadaşka buyanı tegzün tip mening paṭırda şükünte kaşganmış negü kimni satıp yulup* Em01/7

EUyg. *patir* = Skr. *pātra* = Pali. *patta* = Tibet. *lhung bzad* (Buswell ve Lopez, 2014: 1067) = Çin. 鉢 (*bō*) (SH: 417), 鉢多 (*bō duō*) (SH: 418), 應器 (*yìng qì*) (SH: 457) = Moğ. *baddir*, *zōgösii* (Eitel, 1888: 117b). Sanskritçe kökenli olan sözcük, aracı diller aracılığıyla Eski Uyğurcaya geçmiştir. Sözcük, Eski Uyğurcada "sadaka toplama tabağı, dilenci kâsesi, kâse; kap, sandık, ziynet kutusu; sadaka, bağış; ölçü birimi" anlamındadır (EUES: 554). Terim "kâse, kap, sadaka kâsesi, dilenme kâsesi" anlamına gelir. Kâse, keşişlere izin verilen sekiz gereklilikten biridir ve cüppelerle birlikte keşişin en görünür eşyasıdır. Kâse, Budist manastırındaki yaygınlığı nedeniyle gelenek içinde son derece kullanışlı ve sembolik değere sahip bir nesnedir ve bu nedenle Budist ritüellerinde önemli bir yer tutar (Buswell ve Lopez, 2014: 1067-1068). Manastır kurallarına göre, bir keşişin üç farklı cübbeye ve bir dilenci kâsesine sahip olmasına izin verilir. Bu kâse, yemek zamanı yemek yemek; dilenme esnasında ise alınan sadakalar için kap olarak kullanılırdı ("Nichiren Buddhism Library Alms Bowl", 2002). Vinayalarda keşişlerin demir ya da kilden yapılmış kâseleri kullanabileceği ve bu kâselerin küçük, orta ya da büyük boy olabileceğini belirtilmektedir (Keown, 2003: 50). Buddha'nın sadaka kâsesinin Bodhidharma tarafından M.S. 520 yılında Çin'e getirildiği bilinmektedir (SH: 418).

2.11. EUyg. *sadu* < Toh. *A sādhu* / < Sogd. *s'δw* << Skr. *sādhu*

(1) *m(e)n şinşidu tutuṅk(ı)ya bitimsinü tegintim sadu* "Ben şinşidu tutuṅkıya, saygıyla yazdım. Sadu! Çeş09/03

(2) *koyn yıl sekizinci ay yēti yañıka ... sadu* “Koyun yılı sekizinci ayın yedinci gününde ... Sadu. Kar31/1

EUyg. *sadu* = Skr. *sādhu* = Soğd. *s'ōw* (Gharib, 1995: 350b) = Çin. 娑度 (*suō dù*), 善 (*shàn*), 善哉 (*shànzāi*) (SH: 323, 368). Sanskritçe kaynaklı olan *sādhu* sözcüğü aracı dil vasıtasıyla Eski Uygurcaya geçmiştir (EUES: 573). Sözcük Eski Uygurcada İsi'nin de belirttiği üzere *edgü* ve *lingso* sözcükleri ile birlikte kullanımı mevcuttur. Sözcük Budist metinlerin sonunda “kutlu olsun!” anlamına gelen İslami metinlerdeki “âmin!” ifadesine karşılık gelmektedir (İsi, 2020: 44-45). Sanskritçe kökenli dinî terim Çincece 娑度 (*suō dù*) (SH: 323); 善 (*shàn*), 善哉 (*shànzāi*) (SH: 368) olarak görünmektedir. Bir övgü veya onay ifadesi olan terim bir Buddha veya Budist öğretici tarafından genellikle müridini överken veya onu onayladığını belirtirken bu ifadeyi kullanabilir. Budist dinî metinlerinde ifade vurgu için sıklıkla tekrarlanır (“Nichiren Buddhism Library Sādhu”, 2002).

2.12. EUyg. *sañik* < Soğd. *snk'yk* < Toh. B *sañkik* / Toh. A *sāñkik* < Skr. *sāñghika*

(1) *bu borluk sıçısı bar tagdın yuñak sañik yēr* “Bu bağın sınırı mevcut kuzey tarafından manastıra ait yer ...” BaSa02/02

(2) *kadır bilge teñri elig kutı sañikig ...* “Kadır Bilge Teñri Elig hazretleri manastırı ...” Vak01/02

(3) *sañikig borlukı yērleri bile biziñ kut birletü y(a)rl(ı)k(a)p* “manastıra ait üzüm bağları, arazileri ile bizim hükümdarımız başta gelerek buyurup ...” Vak01/12

(4) *sañikig borluk yērleri bile vaptso şilavanti başlap* “manastıra ait bağlar, araziler ile Vaptso Şilavanti başta olmak üzere ...” Vak01/25

(5) *aryadanıg igdip sañik artmışın kēneşip işletzünler* “manastırın gözetilip büyütülmesini görüşüp işletsinler” Vak01/28

(6) *s(a)ñgik yērni kalanın tutmatın s(a)ñıñ bērip kuvragka yasasın bērip yorır erti* “bu yerler için kalan (vergesi) ödemeyip cemaate (yalnızca) haraç ve kirası vererek yaşadı Çeş30/10

(7) *s(a)ñgik yērni tarıp s(a)ñın bērmetin* “manastıra ait araziye de işleyip haracını vermeden ...” Çeş30/14

EUyg. *sañik* = Skr. *sāñghika* = Soğd. *snk'yk* (Gharib, 1995: 357b) = Çin. 僧祇 (*sēng qí*) (SH: 421). Erdal *sāñghika*'nın Skr. *samgha*'dan türemiş bir sıfat olarak değerlendirmektedir (Erdal, 2002: 10-11). Sanskritçe *sāñghika* aracı diller vasıtasıyla EUyg. *sañik* olarak geçen “(Budist) tarikata ait; cemaat malı” anlamında görülmektedir. Ayrıca *sañik borluk yērler* “(Budist) tarikata ait üzüm bağları ve tarlaları”, *sañik yēr* “(Budist) tarikata ait yer” *sañik señrem sanlıg* “(Budist) tarikata ait, Sañghārāma'ya ait”, *sañik kul* “(Budist) tarikata ait köle” bağlamında da görülmektedir (EUES: 584). Terim, Çincece 僧祇 (*sēng qí*) “sañgha ile ilgili; manastır için tam bir arazi ve yapı topluluğu” (SH: 421), Soğdcada *snk'yk* (Gharib, 1995: 357b) olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.13. EUyg. *señrem* < TochA/B *sañkrām* / < Sogd. *snkr'm* << Skr. *sañghārāma*

(1) *bir señrem biziñ* “bir manastır bizi...” BuYön38/02

EUyg. *señrem* = Skr. *sañghārāma*, *vihāra* = Tibet. *gtsug lag khang* / *dgon pa* (Buswell ve Lopez, 2014: 1611) = Soğd. *snkr'm* (Gharib, 1995: 357b) = Moğ. *küt* / *saūma* (Eitel, 1888: 199) = Çin. 毘訶羅 (*pí hē luó*), 鼻訶羅 (*bí hē luó*), 僧伽藍 (*sēng qiélán*) (SH: 212), 僧藍 (*sēng lán*), (SH: 225), 僧坊 (*sēngfāng*), 僧房 (*sēngfáng*), (SH: 420), 藍宇 (*lányǔ*), (SH: 467). EUyg.

seṅgrem biçiminin yanında *arig ev* “temiz ev”, *viḥar seṅgrem* “manastır” ifadeleri için Sanskritçede *saṅghārāma* ve *viḥāra* karşılığı görünmektedir (Tokyürek, 2019: 231). Sanskritçe asıllı olan sözcük EUyg. *seṅgrem* “manastır” anlamındadır (EUES: 598). Terim, Budistler tarafından manastır olarak kabul edilen “resmi bir bina, tapınak” anlamındadır. İnşasında kırmızı sandal ağacı kullanılan manastırlar otuz iki odadan oluşup sekiz tāla uzunluğundadır (SH: 212). Buddha’nın yaşamının ilk günlerinde saṅgha’nın, keşişlerin sabit bir meskenleri yoktu ve yıl boyunca dolaşıyorlardı. Sonunda Buddha, çamurlu yollarda yürürken böceklerin ve solucanların ölmesini önlemek için keşişlere saṅganak muson yağışları döneminde gezintilerin durdurulması talimatını verdi. Yağmur inzivası sırasında kullanılmak üzere kurulan konutlara varṣāvāsa veya yağmur meskeni denilmektedir. Bunun sonucu ortaya çıkan kalıcı barınak ihtiyacı, resmi manastırların gelişimine yol açmıştır (Buswell ve Lopez, 2014: 1611). Zaman ilerledikçe saṅgha’nın ihtiyaçları kurumsallaşmayı da beraberinde getirdi. Vihāralar ayrıntılı idari hiyerarşilere sahip son derece büyük, karmaşık ve zengin birimler haline gelmiştir. Bunlardan bazıları, Nālandā ve Somapuri gibi, üniversitelere dönüşmüştür. Modern Hindistan eyaleti olan Bihar, adını bölgedeki Budist manastırlarının fazla olmasından almaktadır (Keown, 2003: 450).

Śākyamuni Buddha’nın zamanındaki tanınmış manastırlar Kosala Krallığının başkenti Shrāvastī’de bulunan Jetavana Manastırı ile Magadha Krallığının başkenti Rājagriha’da bulunan Venuvana Manastırıdır. Bu iki manastır Buddha’nın faaliyetlerinin başlıca merkezidir. Śākyamuni Buddha’nın ölümünden sonra çeşitli manastırlar inşa edilmeye devam etmiştir. Bunlar arasında Milattan önce üçüncü yüzyılda Kral Aśoka tarafından yaptırılan Kukkuṭārāma Manastırı, beşinci yüzyıldaki Nālandā Manastırı ve 800 yılı civarındaki Vikramashilā Manastırı dikkate değerdir. (“Nichiren Buddhism Library Vihāra”, 2002). Genellikle “manastır” anlamın gelen terim, en yaygın olarak Theravāda Budizm’inin hâkim olduğu Güney ve Güney Doğu Asya’da kullanılır. Batıya yayıldıkça etkin bir sangha yokluğundan ötürü ortaya çıkan *viḥara*, cemaat için açılan ilk bina olmuştur (İrons, 2008: 546b-547a).

2.14. EUyg. *ṣazın* < Toh. A / B *śāsana* < Skr. *śāsana*

(1) *beg(e)tləriṇe ançaşılarka ṣazın ayguçika ṣazın uluglarıṇa êlke bodunka* “... müfettişlere, din öğreticilerine, din büyüklerine, devlete, millete ...” AzEt01/3; *begdleringe ançaşılarka ṣazın ayguçika ṣazın uluglarıṇa êlke bodunka* Em01/3

(2) *ṣazın ayguçika bir at kızgut ötüñp sözleri yorımazun* “din öğreticilerine bit at ceza arz edip sözleri geçerli olmasın” AzEt01/16; *ṣazın ayguçika bir at kışguğ ödüñp sözleri yorımazun* Em01/16

(3) *bu aryadanka sanlıg yeriṇe borlukıṇa ṣazın ayguçı êl begetleri başlap* “Bu manastıra ait yerlere, üzüm bağına; din öğreticileri, il beyleri başta olmak üzere” BuYön28/10

(4) *kunpu yasak ṣazın* “... kunpu yasak vergisi din ...” Çeş37/04

(5) *ṣazınıtın üç küri* “... dinine mensuplardan üç küri ...” Çeş37/08

(6) *ṣazın ayguçı jam k(e)şi açari* “... din öğreticisi Jam Keşi Açari ...” Çeş37/14

EUyg. *ṣazın* = Skr. *śāsana* = Tibet. *bstan pa* = Pali. *sāsana* (Buswell ve Lopez, 2014: 1307) = Çin. 佛敕 (*fú chī*) (SH: 228). Sanskritçe kökenli olan sözcük EUyg. *ṣazın* biçiminde görülerek “disiplin, öğreti, Budist öğreti, dinî cemaat” anlamını karşılamaktadır (EUES: 647). Terim “Buddha’nın *śāsana*’sı, yani “Buddha’nın öğretileri” anlamındadır (SH: 228). Sözcük EUyg. *nomlug ṣazın* ibaresinin karşılığıdır (Tokyürek, 2019: 211).

Öğretilerin süresi hakkında çeşitli tahminler yapılır. Pāli Kanonu’nda Buddha’nın kadınları kabul etme kararının ardından *śāsana*’nın ömrünün 1.000 yıldan 500 yıla indiği

belirtilmektedir. Daha sonraki kaynaklarda 1.000 ila 5.000 yıl arasında değişen çeşitli zaman aralıkları öngörür ve genellikle öğretiler dünyadan tamamen yok olana kadar sürekli düşüş evrelerinden geçer. Zamanı geldiğinde yeni bir Buddha'nın ortaya çıkacağı ve öğretilerin yeniden duyuracağı düşünülür (Keown, 2003: 353).

2.15. EUyg. *toyın* < Çin. 道人 *dao ren*

(1) *bolmış atlag toyın oğlumnu yegen kaya* “... Bolmuş adlı rahip oğlumu yegen kaya ...” Rehin01/02; *bolmuş 'atlag toyın oğlumnu yegen kaya* PI02/2

(2) *toyın bolup toyın törüsinte yorigay mu m(e)n* “Rahip olup rahiplik töresince yaşamıyım? diye düşünerek ... Dilek04/08

(3) *munta soñ kalsar tört yolu boş bolup köñülinçe toyın bolup* “Bundan sonra (hayatta) kalırsa dört yolu da boş olup gönlünce rahip olarak ...” Dilek04/16

(4) *él kan atıña toyın bolup buyan berzün tēp* “Devlet ve hükümdar adına rahip olup faziletli davranayım diye ...” Dilek04/32

EUyg. *toyın*, *tētsi* = Skr. *bhikṣu* = Pali. *bhikkhu* = Tib. *dge slong* (Buswell ve Lopez, 2014: 221) = Soğd. *pykš'k(w)* (Gharib, 1995: 335a). Çin. 乞士 (*qǐ shì*), (SH: 80), 比丘 (*bǐ qiū*), 比呼 (*bǐ hū*), 苾芻 (*bì chú*) (SH: 158), 瞢芻 (*mō chú*) (SH: 406). Eski Uygurcada “Budist rahip” anlamına gelen sözcük Sanskritçe *bhikṣu* sözcüğüne denk gelmektedir. Wilkens ayrıca Skr. *śramaṇa*'nın da sözcüğe eş değer olduğunu belirtmektedir (EUES: 735). Bu terim, Buddha'nın zamanında, Brahmanizm'in geleneksel öğretilerini kabul etmeyen heterodoks çilecilere atıfta bulunmak için yaygın olarak kullanılmıştır (İsi, 2022: 316). Sanskritçede “dilenci” yaygın ifadeyle “keşiş” anlamına gelen terim, Sanskritçe *bhikṣ* kökünden türetilmiştir ayrıca “sadaka dilenmek” anlamına da gelmektedir (Buswell ve Lopez, 2014: 221). Budizm'in ilk zamanlarında *bhiksular* Budist cemaatinin temelini oluşturuyordu çünkü erken dönem Budist inancına göre yalnızca dünyadan elini eteğini çekmiş olanlar en yüce amaç olan Nirvana'ya ulaşabilirdi. *Bhiksuların* başlıca faaliyetleri meditasyon yapmak ve dharma'yı sunmaktır. Çalışmalarına izin verilmez. Budist rahipler dünya nimetlerinden feragat eder ve gezgin bir hayat sürerler (SGB: 68). *bhikṣu*; *bhikṣuṇī*, *upāsaka* ve *upāsikā* ile birlikte “dört türlü topluluk”u oluşturan, EUyg. *tört törlüg tērin kuvrag*, topluluk üyesidir (Tokyürek, 2019: 228).

Buddha yaşamı boyunca bu topluluğunun gerekliliğine önem vermiş ve ölümünden önce de bu topluluğa rehberlik etmiştir (Olson, 2009: 67). *bhiksular* dinî olgunluğa erişme hususunda ruhban olmayan topluluklar arasında üst düzeyde bir saygı görmek için Budist kanon içindeki Vinaya olarak bilinen bünyesinde ahlakî kurallara ve düzenlere yer veren disipline bağlı kalmışlardır. *bhiksular* ayda iki kez belirli bir bölgede Pośadha törenini kutlamak ve Prātimokṣa'yı okumak için bir araya gelirler. Theravāda mezhebinde *bhiksuların* çalışmasına, evlenmesine izin verilmezken Mahāyāna mezhebinde *bhiksuların* çalıştığı ve hatta Tibet ve Japon bölgelerinde evliliğe izin verildiği görülmektedir (Keown, 2003: 54).

2.16. EUyg. *v(i)rh(a)r* << Soğd. *βry'r* < Skr. *vihāra*

Sanskritçe kökenli olan sözcük Soğdca aracılığıyla Eski Uygurcaya geçmiştir (EUES: 846). Sözcük Uygur metinlerinde tek başına görüldüğü gibi *señrem virhar* biçiminde ikileme olarak da görülmektedir. Tokyürek, EUyg. *arığ ev, seğrem, virhar seğrem* ifadelerinin Skr. *vihāra* ve *sanghārāma*'ya karşılık geldiğini belirtmektedir (Tokyürek, 2019: 231).

EUyg. *v(i)rh(a)r*, *señrem*, = Skr. *vihāra* = Tib. *gtsug lag khang / dgon pa* = (Buswell ve Lopez, 2014: 1611) = Soğd. *βry'r* (Gharib, 1995: 108b) = Çin. 毘訶羅 (*pí hē luó*), 鼻訶羅 *bí hē*

luó, 僧伽藍 (*sēng qiélán*) (SH: 212), 僧藍 (*sēng lán*) (SH: 225), 僧坊 (*sēngfāng*), 僧房 (*sēngfáng*) (SH: 420), 藍宇 (*lányǔ*) (SH: 467). Terimle ilgili açıklama için bk. 2.13. madde.

3. Sonuç

Budizm'in Uygurların kültürel hayat alanına dair yarattığı etki alanlarından birisi de dil ve edebiyat alanındadır. Uygurlara ait hukuk belgelerinde her ne kadar dinî terminolojiden uzak günlük ve resmi hayata dair ibarelere, unsurlara, terminolojiye rastlansa da bu belgeler içerisinde Budist terminolojiye, unsurlara da rastlanılmaktadır. Çalışmamızda tespit ettiğimiz Uygur hukuk belgelerindeki Budist unsurlar şunlardır: EUyg. *abita* ~ *amita* = Skr. *amitābha*; EUyg. *açari* = Skr. *ācārya*; EUyg. *bakçan* = Skr. *bhaktacchinnaka*; EUyg. *burhan*, *buda* = Skr. *buddha*; EUyg. *burhan uluşı* = Skr. *buddhakṣetra*; EUyg. *bursoŋ* = Skr. *saṃgha* ~ *saṅgha*; EUyg. *edgü kılınç*, *buyan* = Skr. *puṇya*; EUyg. *darm(a)* = Skr. *dharmā*; EUyg. *m(a)haraç* = Skr. *mahārāja*; EUyg. *tört maharaç teŋriler* = Skr. *caturmahārāja*; EUyg. *mantal* = Skr. *maṇḍala*; EUyg. *sadu* = Skr. *sādhu*; EUyg. *saŋık* = Skr. *sāṅghika*; EUyg. *seŋrem* = Skr. *viḥāra*; EUyg. *şazın* = Skr. *śāsana*; EUyg. *v(i)rh(a)r* = Skr. *viḥāra*; EUyg. *toyın* = Skr. *bhikṣu*; EUyg. *patir* = Skr. *pātra*. Tespit edilen Eski Uygurca biçimlerin kaynak dil olarak Sanskritçeye dayanmaktadır. Sadece *toyın* Çinceye dayanmaktadır. Hem din dışı ve telif eser konumundaki Uygur hukuk belgelerinde Budist unsurların, terminolojinin görülmesinin nedenleri şu şekilde sıralanabilir: 1. Uygurların Budizm'i kabul etmesi sonucu çeşitli dillerle özellikle de aracı diller vasıtasıyla Sanskritçeden Eski Uygurcaya ulaşan terminoloji; 2. Budist kültürün Uygur yerleşik hayatına, kültürüne bıraktığı göz ardı edilmeyecek olan etki; 3. Hukuk belgelerinin oluşturulduğu dönemde Uygurların Budizm inanç sistemine tabi olması.

Hukuk belgelerinde görülen bu Budist unsurların Budist kanon içinde tespit edildiği gibi kimi zaman Manihaist ve Hristiyan muhitine ait metinlerde de tespit edilmektedir. Nitekim Wilkens bunun en güzel örneği olarak *buyan* (<< Skr. *puṇya*) terimini vermektedir (Wilkens, 2024: 122). Bunun yanı sıra Tokyürek'in eserinin dizin kısmında terimlere bakıldığında Budist bir terim olarak karşımıza çıkan *burhan* (<< Skr. *buddha*) teriminin Manihast metinlerde de yer aldığı görülmektedir (Tokyürek, 2019: 604). Bu teriminin Keskin tarafından yapılan çalışmada Hristiyan muhiti metinlerinde de görüldüğü bilinmektedir (Keskin, 2023: 74). Bu iki örnekte tespit edilen Budist unsurların Manihast ve Hristiyan muhitine ait metinlerde de tespit edilmesi bu unsurların Budist geleneğe ait olduğu olgusunu değiştiremez. Yukarıda tespit edilen Budist unsurlardan *burhan* Krh. *burhan*, *buyan* Krh. *muyan*, *toyın* Krh. *toyın* (Çetin, 2021: 207-2014) biçiminde Eski Uygurca ve Karahanlı Türkçesi döneminde ortak söz varlığı oluşturmaktadır.

Kısaltmalar

MÖ	Milattan önce
MS	Milattan sonra
vs.	Vesaire
bk.	Bakınız
TDK	Türk Dil Kurumu
Krh.	Karahanlı Türkçesi
EUyg.	Eski Uygurca
Çin.	Çince
Skr.	Sanskritçe

Tib.	Tibetçe
Soğd.	Soğdca
Toh. A	Toharca A
Toh. A/B	Toharca A/B
Toh. B	Toharca B
Moğ.	Moğolca
G.	Giles
Pali.	Palice

Kaynakça

- Arat, R. R. (1942). Uygurlarda İstılahlara Dâir. *Türkiyat Mecmuası*, 7: 56-81.
- Buswell, R. E. ve Lopez, D. S. (2014). *The princeton dictionary of Buddhism*. New Jersey: Princeton University Press.
- Chang, G. (1983). *A Treasury of Mahāyāna Sūtras: Selections from the Mahāratnakūta Sūtra*. Delhi.
- Csongor, D. (1952). Chinese in The Uyghur Script of the T'ang-Period. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2(1): 73-121.
- Çetin, E. (2020a). *Altun Yaruk VII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, E. (2020b). *Altun Yaruk VIII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, E. (2021) Karahanlı Türkçesi metinlerinde Manihaist ve Budist çevreye ait bazı sözcükler. *Türkiyat Mecmuası*, 31(1): 199-223.
- Deveci, B. C. (2022). Eski Uygurcada Budizm'e ait bir ritüel: bakçan olur-. *Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi*, 62(2): 325-352. <https://doi.org/10.26650/TUDED2022-1119114>
- Edgerton, F. (1993). *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar And Dictionary II: Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- Eitel, E. J. (1888). *Hand-book of Chinese Buddhism, being a Sanskrit-Chinese dictionary with vocabularies of Buddhist terms in Pali, Singhalese, Siamese, Burmese, Tibetan, Mongolian and Japanese*. Hongkong.
- Elmalı, M. (2020). On Borrowed Words and Word Borrowing System in Old Uighur-Chinese Borrowings İn Old Uighur. *Dilbilim*, 34: 57-71.
- Elwood, R., ve Alles, G. (2007). *The Encyclopedia of World Religions*. Facts On File, An Imprint of Infobase Publishing.
- Encyclopedia of Buddhism* (2004). (Edt. Robert E. Buswell). USA. [EB]
- Erdal, M. (2002). On the Frontness Opposition in Loanwords in Old Uygur. *内陸アジア言語の研究 (Yubai İç Asya Dillerinin İncelenmesi)*, 17, 3-24.
- Gharib, B. (1995). *Sogdian dictionary: Sogdian-Persian-English*. Farhangian.
- Giles, H. A. (1912). *A Chinese-English dictionary. Part I-II*. Kelly and Walsh. [G]

- Gulcalı, Z. (2021). *Altun Yaruk Sudur X. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güler, C. (2018). Uygurlarda buyan evirmek ve Müslüman Türklerde mevlit duası üzerine bir deneme. *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 1(2): 168-177.
- Hirakawa, A. (1990). *A history of Indian Buddhism. From Śākyamuni to early Mahāyāna*. University Of Hawaii Press.
- Humphreys, C. (2005). *A Popular Dictionary of Buddhism*. Routledge.
- İsi, H. (2020). Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Budist Bir Terim Olarak “Sadu (< Skr. Sādhu)”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 20(1): 41-58.
- İsi, H. (2022). *Tantrik Türk Budizmi Metinlerinde Budist Şahsiyet ve Varlıklar*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Karaayak, T. (2021). *Eski Uygurca Abitaki Metinlerinin Söz Varlığı (Giriş - Metin - Aktarma - Açıklamalar - Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaman, A. (2022). *Eski Türkçede İkilemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karashima, S. (2009). On Amitābha, Amitāyu(s), Sukhāvātī and the Amitābhavyūha. *Bulletin of the Asia Institute*, 23:121-130.
- Keown, D. (2003). *A Dictionary of Buddhism*. Oxford: Oxford University Press.
- Keskin, B. (2022). *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Keskin, B. (2023). Hristiyan Çevreye ait Eski Türkçe Metinlerde Dinî İfadeler. *Bilig*, 107: 63-100.
- Laufer, B. (1923). Use of Human Skulls and Bones in Tibet. *Leaflet*, 10: 1-16.
- Lurker, M. (2004). *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*. Routledge is an imprint of the Taylor & Francis Group.
- Monier-Williams, M. (1899). *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press. [MW]
- Müller, F. W. K. (1922). *Uigurica III: Uigurische Avadāna-bruchstücke*. Berlin [U III]
- Oğuz, M., ve Karataş, H. (2022). Budizm’de Mandala Anlayışı Ve Mandala Çeşitleri. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 15(31): 177-199.
- Olson, G. (2009). *Historical Dictionary of Buddhism*. The Scarecrow Press.
- Ölmez, M. (1993). *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1.
- Ölmez, M. (1998). Tibet Buddhizmine ait Eski Uygurca bahşı ögdisi. *Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags. 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı* (Edt. J. P. Laut ve M. Ölmez). Freiburg-İstanbul: Simurg Yayınları, 261-293.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uygurca İkilemeler Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 65(2): 243-311.
- Powers, J. (2007). *Introduction to Tibetan Buddhism*. Shambhala Publications.

- Röhrborn, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien - Neubearbeitung - II. Nomina - Pronomina - Partikeln Band 1: A – Asvık*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. [UWN I]
- Ruji, N., ve Zieme, P. (1996). The Buddhist Refuge Formula. An Uigur Manuscript From Dunhuang. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 6, 41-56.
- Soothill, W. E., ve Hodous, L. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London. [SH]
- Sutra Translation Committee of the United States and Canada (1998). *The Seeker's Glossary of Buddhism*, USA [SGB]
- Tekin, Ş. (1962). Uygurlarda Seva Tevcihi Âdeti ve İslâmlıkta Mevlid Duâsı. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 12: 233-246.
- Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit Nom Bitig die Uigurische Übersetzung Eines Werkes der Buddhistischen Vaibhāṣika-schule 2. Teil: Analytischer und Rückläufiger Index*. Berlin: Akademie Verlag. [BTT IX]
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancıların Mehdîsi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tezcan, S. (1974). *Das Uigurische İnsadi-Sūtra: mit 69 faksimiles auf 69 tafeln*. Berlin: Akademie Verlag. [BTT III]
- Tezcan, S. (1978). En Eski Türk Dili ve Yazını. *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 271-323.
- Tokyürek, H. (2018a). Eski Uygur Metinlerinde Fizyoloji ve Maṇḍala. *Dil Araştırmaları*, 12(22): 27-46.
- Tokyürek, H. (2018b). Budist Uygur Metinlerinde Mandal Kılmak Töreni Üzerine. *Türkiyat Mecmuası*, 28(1): 163-178.
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uzunkaya, U. (2022). Buddhalar ve Bodhisattvalara Yakarışı Konu Alan Eski Uygurca Fragmanlar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 22(2): 387-409. DOI: <https://doi.org/10.32449/egetdid.1161782>
- Wilkens, J. (2021). Handwörterbuch des Altuigurischen (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe). Universitätsverlag Göttingen. [EUES]
- Wilkens, J. (2021a). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien III. Fremdelemente Band 1: Eč – Bodis(A)V(A)Tv*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. [UWF I]
- Wilkens, J. (2022). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien III. Fremdelemente Band 2: Bodivan – Čigžin*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. [UWF II]
- Wilkens, J. (2024). Uyghur Buddhism and The Impact of Manichaeism and Native Religion: The Case of Religious Terminology. *Buddhism in Central Asia III*. Netherlands: Brill, 90-122. https://doi.org/10.1163/9789004687288_005

Yamada, N. (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte*. Osaka University Press.

Zieme, P. (2007). Caitya Veneration - An Uigur Manuscript with Portraits of Donors. *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 2: 165-172. <https://doi.org/10.1484/J.JIAAA.2.302558>

E-Kaynakça

Budizm. (1992). Erişim adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/budizm>

Nichiren Buddhism Library Alms Bowl (2002). Erişim Adresi: <https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/Content/A/42#para-0>

Nichiren Buddhism Library Amida. (2002). Erişim adresi: <https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/Content/A/47>

Nichiren Buddhism Library Buddha. (2002). Erişim adresi: <https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/Content/B/67>

Nichiren Buddhism Library Dharma. (2002). Erişim Adresi: <https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/Content/D/41>

Nichiren Buddhism Library Four Heavenly Kings (2002). Erişim Adresi: <https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/Content/F/163>

Nichiren Buddhism Library Mandala. (2002). Erişim Adresi: <https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/Content/M/51>

Nichiren Buddhism Library Sādhu (2002). Erişim Adresi: <https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/Content/S/4>

Nichiren Buddhism Library Sangha. (2002). Erişim adresi: <https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/Content/B/67>

Nichiren Buddhism Library Vihāra (2002). Erişim Adresi: <https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/Content/V/34>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

☒ Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.